

11. Крутогорська Н. Підготовка майбутнього викладача фізичної культури до виховної роботи з формування здорового способу життя. / Н. Крутогорська // Гуманізація навчально-виховного процесу: зб. наук. пр. / Слов'янськ, держ. пед. ун-т. – Слов'янськ, 2010. – Вип. І. – С. 40-51.
12. Столяров В.И. Социология физической культуры и спорта: введение в проблематику и новая концепция / В.И. Столяров. – М., 2002. – 230 с.
13. Оглоблин К.А. Опережающая стратегия подготовки педагогов физической культуры на основе непрерывного здоровьесформирующего образования: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: спец. 13.00.08 / К.А. Оглоблин. – СПб., 2008. – 43 с.

УДК 373.1

СПЕЦИФІКА НАВЧАННЯ ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ

Репко І.П.

Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

Стаття присвячена особливостям організації навчання обдарованих учнів. Основна увага зосереджується на соціально-педагогічних умовах, що спрямовані на розвиток інтелектуальної обдарованості учнів. Наголошується на необхідності врахування в навчально-виховному процесі конкретних психолого-педагогічних принципів та перераховується низка вимог до вчителя у взаємодії з обдарованими учнями. Автором статті запропоновано загальні рекомендації вчителям щодо роботи з обдарованими дітьми.

Ключові слова: обдарованість, інтелектуальна обдарованість, соціально-педагогічні умови, психолого-педагогічні принципи, розвиток і формування обдарованої дитини.

СПЕЦИФИКА ОБУЧЕНИЯ ОДАРЁННЫХ ДЕТЕЙ

Ренко И.П.

Статья посвящена особенностям организации обучения одарённых учеников. Основное внимание сосредотачивается на социально-педагогических условиях, направленных на развитие интеллектуальной одарённости у учеников. Акцентируется внимание на необходимости выполнения в учебно-воспитательном процессе конкретных психолого-педагогических принципов и перечисляется ряд требований к учителю при взаимодействии с одарёнными учениками. Автор статьи предлагает общие рекомендации учителям при работе с одарёнными детьми.

Ключевые слова: одарённость, интеллектуальная одарённость, социально-педагогические условия, психолого-педагогические принципы, развитие и формирование одарённого ребёнка.

SPECIFICITY OF EDUCATION GIFTED CHILDREN

Ренко I.P.

The article is devoted to peculiarities of organization education of gifted children. Main attention is paid to social-pedagogical conditions aimed to develop endowments of pupils. Author accents on necessity of fulfillment specific psychological and pedagogical principles in educational process; lists demands to teachers for an interaction with gifted pupils. Author offers general recommendations to teachers for their work with gifted children.

Key words: endowments, intellectual endowments, social-pedagogical conditions, psychological and pedagogical principles, development and forming gifted child.

На рубежі ХХ-ХХІ століть окреслилися принципово нові риси світової цивілізації, пов'язані з особливостями функціонування постіндустріальних суспільств, інформаційних технологій, процесів глобалізації, що дає підстави стверджувати про формування нової цивілізації ноосферно-космічної. Найбільшого успіху досягатимуть держави які мають висококваліфіковані кадри у високотехнологічних галузях виробництва.

Наша держава має сьогодні безліч економічних та культурних проблем, розв'язувати які доведеться вчорашнім і сьогоднішнім учням. Тому школа покликана дати учням узагальнену систему знань про природу, суспільство, людину, сучасне виробництво, культуру. Але основний напрям навчання й виховання – це визнання учня головною фігурою всього навчально-виховного процесу. І в центрі уваги педагогів має бути не середній учень, а кожен школяр як особистість у своїй унікальності, адже сучасна технологія визнає, що кожен учень – людина, обдарована в якійсь галузі життєтворчості.

У зв'язку з цим гострої актуальності набирають дослідження, які б урахували вікові особливості обдарованості, а також ґрунтувалися на розкритті індивідуальних потенцій обдарованої особистості.

Проблема обдарованості цікавить уже не одне покоління дослідників. Відомі дослідники феномена обдарованості В. Моляко, О. Матюшкін, К. Текес, А. Трей, А. Таннненбаум. Теоретичні питання обдарованості досліджували В. Ананьєв, П. Гальперін, Г. Костюк, О. Кульчинська, А. Леонтьєв, Н. Лейтес, Л. Слободянюк, Б. Теслов та інші.

У стратегічних законодавчих та освітніх документах нашої держави: Законі України «Про освіту», Національній доктрині розвитку освіти в Україні у XXI столітті, Указі Президента України № 927/2010 «Про заходи щодо розвитку системи виявлення та підтримки обдарованих і талановитих дітей та молоді» від 30 вересня 2010 року ставляться завдання виявлення, навчання й виховання обдарованих дітей, як одного з головних завдань удосконалення сучасної системи освіти.

Метою статті є визначення специфіки організації навчання обдарованих дітей та надання порад учителям загальноосвітньої школи щодо розвитку та формування інтелектуальної обдарованості у закладах освіти.

Обдаровані діти – особливі. Вони незвичайні й за характером, і за сприйняттям оточуючого. Тому необхідно виробляти цілісний підхід до таких дітей. Лише розуміння особистої несхожості обдарованої дитини дає підставу виявляти й розвивати її творчий та інтелектуальний потенціал.

Завдання вчителя – активізувати можливості обдарованих дітей, розкрити природу та психологічний механізм творчої дитини.

Спілкуючись з такими дітьми, учитель має, в окремих випадках, перейти межу особистої природи, мати великий досвід, спеціальні знання, знаходитись у постійному пошуку ефективного механізму включення здібної дитини в структуру навчально-виховного процесу [5].

У зв'язку з цим, актуальним є вивчення обдарованості в цілому, дослідження умов та факторів, що сприяють формуванню та розвитку інтелектуальних здібностей дітей. Інтелектуальна обдарованість є складним психологічним феноменом, становлення й розвиток якого здійснюється сукупністю різних факторів. Одну з головних сторін у процесі розвитку обдарованості займають соціально-педагогічні умови, спрямовані на розвиток обдарованості.

Єдиних рекомендацій щодо навчання обдарованих дітей не існує, й не може існувати, адже кожна дитина – унікальна особистість зі своїми перевагами та недоліками. Тому головним є пошук ключа – індивідуального підходу до кожного учня, зокрема учня обдарованого, з вираженою індивідуальністю, незалежністю.

Незалежність – риса творчо обдарованої дитини. З такими дітьми, з одного боку, працювати легше, бо вони мають високі розумові здібності, а, з іншого, – важче, оскільки ці діти «знають собі ціну», потребують багато уваги, особливого ставлення. До того ж робота з ними вимагає значних професійних і педагогічних знань від учителя. Адже навчання – процес технологічний і його, як на виробництві, легко зіпсувати, порушивши технологію. Шкода від цього може бути величезна, бо «виробом» виступає жива особистість учня.

Взаємодія учителя з обдарованими дітьми повинна базуватися з урахуванням таких психолого-педагогічних принципів:

- формування взаємин на основі творчої співпраці;
- організація навчання на основі особистісної зацікавленості учня, його індивідуальних інтересів і здібностей (сприяє формуванню пізнавальної суб'єктивної активності дитини на основі його внутрішніх уподобань);
- превалювання ідеї подолання труднощів, досягнення мети в спільній діяльності педагога та учнів, самостійній роботі учнів (спри-

яє вихованню сильних натур, здатних виявити наполегливість, дисциплінованість);

- вільний вибір форм, напрямів, методів діяльності (сприяє розвитку творчого мислення, вміння критично оцінювати свої можливості й прагнення самостійно вирішувати все складніші завдання);

- розвиток системного, інтуїтивного мислення, вміння “згортати” і деталізувати інформацію (дисциплінує розум учня, формує творче, нешаблонне мислення);

- гуманістичний, суб'єктивний підхід до виховання (передбачає абсолютне визнання гідності особистості, її права на вибір, власну думку, самостійний вчинок);

- створення нового педагогічного середовища (будується на основі співдружності педагогів, колег, однодумців у творчому вихованні дітей).

Втілення цих принципів у життя потребує творчого підходу до організації навчання як інтегрованого процесу, який сприяє формуванню цілісної картини світу, дає змогу учням самостійно обирати «опорні» знання з різних наук при максимальній орієнтації на власний досвід[7].

Прийнято виділяти три групи вчителів, робота яких однаково важлива для розвитку обдарованих дітей. *Перша група* – вчителі, які здатні зацікавити предметом, створити атмосферу емоційного захоплення. *Друга* – вчителі які навчають техніки виконання (наприклад, певних дослідів), закладають основи майстерності. *Третя група* – вчителі, які виводять на високий професійний рівень вчительську діяльність. Поєднання всіх цих учительських особливостей в одній особі явище над звичайно рідкісне.

До якої б із зазначених груп не належав учитель, він має бути насаперед вихователем. Головною метою сьогодні є виховання унікальної цілісної творчої особистості, здатної на свідомий та відповідальний вибір за різних життєвих обставин. Тому вчителю для навчання обдарованих дітей необхідно:

- знати їхні психологічні особливості, перейматися проблемами й інтересами своїх вихованців; володіти здатністю їх розпізнавати, активізувати і розвивати, мати віру в учня, емпатичне розуміння, фаса-

літаційні здібності, бути конгруентним, доброзичливим в оцінці дій учня, вміти поставити себе на місце дитини;

- бути фахівцем вищого ґатунку – володіти належними предметними, психолого-педагогічними і методичними знаннями;

- мати високий рівень інтелекту, широку ерудицію, творчий потенціал;

- постійно самовдосконалюватись, учити і вчитись самому;

- бути ентузіастом, цілеспрямованим, наполегливим, упевненим у своїх силах, принциповим уважливих питань і водночас гнучким, коли йдеться про другорядне;

- мати організаційні здібності для створення атмосфери розкритості, вільного ділового спілкування, приязного мікроклімату, спонукання до творчості, вміння слухати;

- володіти даром навіювання, вміти аргументовано переконувати;

- бути неупередженим, справедливим, емоційно врівноваженим, тактовним, щоб не вплинути негативно на прагнення дитини до творчості, на її етичні вчинки;

- бути здатним до самоаналізу, самокритики, перегляду своїх позицій, вираженості вчинків, налагоджувати з учнями партнерські стосунки згідно з педагогікою співпраці, не переходячи при цьому до панібратства;

- надавати дітям свободу вибору і прийняття рішень;

- володіти високим рівнем пізнавальної й внутрішньої мотивації, адекватною самооцінкою, внутрішнім локусом контролю тощо.

Як відомо, лише особистість може виховати особистість і тільки талант може виростити новий талант [9].

Результати анкетування обдарованих дітей про вчительську діяльність засвідчили[6], що вони вважають більш важливим почуття поваги до вчителя, ніж почуття любові. Любов – почуття неусвідомлене (не знаєш, за що людину любиш), а повага – усвідомлене. Учень може назвати, за що саме поважає вчителя. І на першому місці – високий фах учителя. Шанований педагог для обдарованих дітей – передусім чудовий учитель-предметник, який знає й любить свій предмет. Такий учитель допомагає дитині долати розрив між теорією й практикою.

Як відомо, кожна дитина – мікрокосм індивідуальних особливостей, рис, які відрізняють її від інших. Але все ж таки можна виділити деякі загальні поради щодо роботи з обдарованими дітьми, що викристалізувалися в процесі експериментального викладання [1].

1. Однаково шкідливі як зневага до успіхів учня, а іноді й приниження їх, так і надмірне захвалювання індивідуальних здібностей на фоні класу, що може викликати, з одного боку ревності, роздратування й навіть відразу однолітків, а з іншого – перфекціонізм – «зіркову хворобу» обдарованої дитини.

Краще залучити обдарованих дітей до спільних занять. Наприклад, при об'єднанні учнів у команди обдарованих дітей призначити командирами. Тоді заняття, проведене у вигляді змагання, принесе перемогу всій групі, а не лише обдарованому, здібному учню. А загалом, краще уникати елементів змагання у роботі з обдарованими.

2. Оскільки обдаровані діти погано ставляться до суворо регламентованих, однотипних занять і завдань, що не дають змоги їм працювати на повну силу інтелекту, то навчальну діяльність на уроках треба організовувати таким чином, щоб приділити увагу обдарованим. Наприклад, урізноманітнити завдання й програму в цілому, виділити час на консультації, надати можливість учням самим обирати рівень складності завдань для самостійної роботи, заохочувати допитливість, цілеспрямованість і незалежність в діях, розвивати ініціативу, гнучкість мислення, уяву тощо.

Іншими словами, створюються умови для творчості й самоактуалізації особистості, формування внутрішньої мотивації творчої діяльності, надання можливості вибору учнем свого стилю навчання, частково змісту навчання, реалізації особистісного потенціалу в освіті через здійснення відповідних видів діяльності.

3. Рання діагностика дитячої творчості й створення умов для індивідуалізації навчання буде практичною реалізацією розвитку творчо обдарованого учня.

У навчанні обдарованих, як і у всіх технологіях особистісної орієнтації, потрібно знайти методи і засоби, що відповідають індивідуальним особливостям кожної дитини. Для цього враховуються результати психодіагностики, перебудовується зміст освіти у напрямі добору для

окремого індивіда, змінюється організація діяльності дітей щодо визнання ролі учня у власній освіті, запроваджуються нові методи і засоби навчання (наприклад, комп'ютер).

4. Розвиток творчої обдарованості неможливий без дотримання принципів розвивального навчання, висунутих А. Матюшкіним, – проблемності, індивідуалізації, діалогічності. Вони потребують переорієнтації навчання з предметного на процесуальне й мотиваційне [9].

5. Основним у розвитку творчого потенціалу, за О. Яковлевою, є принцип трансформації когнітивного змісту в емоційний. Він означає, що для розвитку творчої обдарованості дітей необхідно систематично повертати їх до власних емоційних переживань. Адже добре запам'ятовується лише те, що сильно впливало на душу, викликало шквал емоцій [9].

6. Одним з основних принципів навчання обдарованих є створення «стану безвиході» (за Сократом) або «розвивального дискомфорту» (більш сучасний термін), з якого учень повинен шукати вихід, приймати для цього певні рішення та чинити певні дії.

Існують різні стратегії навчання обдарованих дітей. До основних належать: прискорення (за іншими джерелами, випередження) – більш швидкий темп вивчення матеріалу, збагачення – збільшення обсягу навчального матеріалу.

Багато вчених і практиків підтримують прискорення навчання як дуже ефективну стратегію. Це і ранній вступ до школи, і «перестрибування» через клас, і ранній вступ до ВНЗ, і прискорення у звичайному класі за рахунок індивідуалізації навчання для кількох обдарованих учнів за умови захоплення предметом і самостійності у виконанні завдань. Можливе прискорення й через відвідування уроків у паралельному, і навіть у старшому класі, за умови узгодження роботи кількох учителів, які прагнуть до інтелектуального та творчого стимулювання учнів. Такий підхід практикується в авторській школі М. Гузика [10].

Прискорення ефективне й у профільних класах, де відбувається спеціалізація навчальних програм відповідно до інтересів учнів, їх схильності до певної галузі знань, а також у приватних авторських школах. Така стратегія найкраще «спрацьовує» у процесі навчання дітей з математичними здібностями і схильністю до іноземних мов.

Водночас учитель має пам'ятати, що є діти, які «повільно запрягають, але швидко їздять», тобто засвоюють повільно, але міцно, їхні знання справді функціональні, дієві. За умови правильної організації процесу прискорення навчання негативних наслідків не повинно бути.

Саме лише прискорення використовується рідко, частіше воно поєднується із збагаченням. Стратегія збагачення в навчанні обдарованих дітей з'явилася як альтернатива прискоренню.

Розрізняють вертикальне збагачення – те саме прискорення, що передбачає швидке просування до вищих пізнавальних рівнів у галузі предмета вивчення, й горизонтальне – спрямоване на розширення галузі знань предмета.

Стосовно організації навчання обдарованих існують три варіанти: *відокремлене навчання* – спеціальні освітні установи для обдарованих дітей; *сумісно-роздільне* – спеціальні групи (класи) для обдарованих у традиційному навчальному закладі (школа, дитячий садок); *сумісне навчання* – навчання обдарованих у звичному природному середовищі, в колі звичайних ровесників.

Не вдаючись до аналізу переваг кожного із зазначених варіантів навчання обдарованих, психологи відзначають, що перші два викликають велике напруження й навряд чи будуть широко застосовуватись на сучасному освітньому терені.

Останній варіант – більш реальний і значущий, бо в нашій країні обдаровані діти в основному традиційно навчалися і будуть навчатись у звичайних масових закладах, хоча тих, хто випереджає однокласників за розумовим потенціалом, досить важко розвинути у «змішаному» класі, адже краще на інтелектуальне стимулювання діє оточення однолітків ніж особистість учителя [8].

Проте, виходячи з того, що масових закладів більше, ми й повинні розробляти технології, які забезпечують індивідуальну зону творчого розвитку кожного учня (згідно з принципом індивідуалізації), утому числі й учня обдарованого. Сучасні дидактичні технології навчання передбачають орієнтацію на ряд важливих напрямів, що є принциповими на сьогодні: індивідуалізація освітньої діяльності в цілому в контексті особистісно орієнтованого підходу, що означає не формування

особистості із заданими властивостями, а створення умов для розвитку специфічних особистісних функцій учнів як суб'єктів освітнього процесу; активізація навчання за рахунок проблемних, дослідницьких, творчих методів з поступовою передачею обдарованому учню ініціативи в організації своєї самостійної пізнавальної діяльності (наприклад, метод створення учнями власних дослідницьких проєктів); установлення ділових партнерських стосунків між учителем і учнем (діалогова взаємодія), що сприяє вільному вибору, розкритості, творчій винахідливості, домінуванню власної дослідницької практики над репродуктивним засвоєнням знань, забезпечує право на складання і індивідуальних освітніх програмі з дисциплін, що вивчаються.

Навчання обдарованих дітей за третім варіантом організації навчальної діяльності учнів («змішаний клас») передбачає розробку такої технології навчання, за якої вчитель має «за деревами бачити ліси лісі кожне дерево», тобто систему організаційних форм навчання, яка поєднує заняття з усім класом і з заняттями в малих групах та індивідуальними заняттями [1].

Це досить складно для вчителя, але можливо, якщо діти звикнуть до такої організації роботи. У класі відбувається виділення груп з різними рівнями розумової обдарованості. Таким чином, обдаровані діти мають можливість навчатись у звичному для них колективі, в групі ровесників, які близькі їм за рівнем здібностей. Якщо така група працює за спеціально розробленою поглибленою програмою, то позитивний ефект гарантовано. В іншому випадку не варто виділяти дітей у таку групу. Можливе й створення груп з високим рівнем інтелекту на основі кількох, як правило, паралельних класів. При виділенні груп дітей, гомогенних за рівнем інтелектуального й творчого розвитку, зникає атмосфера постійного інтелектуального змагання.

Щоб в умовах масової середньої школи вчити «всіх по-різному», технологія індивідуалізованого навчання має передбачати такі етапи [2]:

- діагностику здібностей учнів та їхніх індивідуальних здібностей (темперамент, характер тощо);

- констатацію рівня наявних знань, умінь та навичок учнів, їхньої загальної ерудиції;

- складання індивідуальних освітніх програм як корекція загально предметних (розвивальні, інтегративні тощо);

- поступову й поетапну реалізацію індивідуальних освітніх програм, які за обсягом і змістом у обдарованих і «звичайних» дітей можуть значно різнитись;

- представлення результатів освітніх досягнень щодо реалізації індивідуальних освітніх програм;

- обговорення результатів і оцінювання навчальної діяльності учнів (поетапне і підсумкове).

У процесі навчання обдарованих дітей успішними виявились деякі вже відомі підходи: міждисциплінарний, укрупнення одиниць інформації й згрупування навчального матеріалу навколо них; систематизації, узагальнення знань; упровадження активних та інтерактивних методів навчання, застосування прийомів проблемного навчання; використання опорних схем і сигналів; упровадження практично-дослідницьких методів тощо.

Науковцями [1;3;4] доведено що в процесі навчання обдарованих учнів слід постійно розкривати значення освіти для прогресування їхніх високих здібностей, формувати в учнів розуміння ролі навчання, зростання його потенціалу, необхідного для успішної самореалізації на ринку праці, перемоги у конкурентній боротьбі.

Виявлення й стимулювання творчості не може обмежуватись лише уроками, особливо для обдарованих дітей. Тому для учнів, які не помічаючи часу, захоплені творчістю, необхідними є додаткові заняття за рахунок шкільного компонента або власного часу у позашкільних закладах.

За рахунок шкільного компонента можна організовувати проблемні курси або міні курси – 6 год. на 1,5 місяці. Вони передбачають розгляд міждисциплінарних проблем, що стоять на межі кількох наук. Наприклад, екологічних, технологічних (нові технології – «ноу-хау»), інформаційних, демографічних тощо. Багато з них мають дискусійний характер (особливо етичні проблеми) й потребують критичного мислення, вміння мати й аргументовано обстоювати власну думку, публічно її доводити.

Виправдали себе у плані «вирощування» обдарованих дітей й гуртки та факультативи, позашкільні гуртки та об'єднання, станції юних техніків або юних натуралістів тощо.

Що ж до індивідуальних консультацій, передбачених програмами, то їх треба максимально використовувати у створенні умов для творчості, розвитку обдарованості, духовної культури.

Значну допомогу обдарованим дітям у розвитку інтелекту й творчості надають позашкільні заклади, де учень поринає у світ своїх захоплень. Такими закладами є наукові центри, секції, гуртки, конкурси, установи, на базі яких виконуються учнівські наукові роботи, у тому числі і по лінії МАН.

Для досягнення найбільшої ефективності у розвитку обдарованості дітей важливою є творча дружня співпраця науковців, учителів, керівників гуртків і секцій. Спільними зусиллями вони надають особливої уваги цілеспрямованому розвитку інтелекту й креативності, навчанню дітей техніки розумових дій, процесів ефективного пізнавального пошуку.

Висновок. Підсумовуючи вище викладене, слід зазначити, що обдарованість – це не тільки подарунок долі для відібраних нею, а ще й випробування духу.

Робота із здібними та обдарованими дітьми дуже кропітка, але цікава. Варто учнів зробити співучасниками процесу вироблення цілей, задач, змісту і напрямів навчального процесу, зробити урок посправжньому відкритим і він стане простором її живого, самостійного творчого розвитку.

Здібні та обдаровані діти повинні стати предметом соціального зацікавлення науки. Такий цінний інтелектуальний капітал не може лежати невикористаним чи розбазарюватись.

Тому сучасна школа несе і постійно повинна нести величезну відповідальність перед суспільством за створення оптимальних умов для інтелектуального, творчого і соціального розвитку кожного свого вихованця, а, отже, в діяльності кожного навчального закладу системи загальної середньої освіти повинні забезпечуватись психолого-педагогічні й методичні фактори оптимального та ефективного формування й розвитку обдарованих школярів.

Предметом подальшого педагогічного пошуку повинні стати педагогічні умови та чинники навчання обдарованих учнів у масовій школі.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Давиденко А. Діти інтелектуали, дослідники, творці, винахідники / А. Давиденко // Обдарована дитина. – 2004. – № 1. – С. 32–38.
2. Єфімова І. Педагогічна технологія «Створення ситуації успіху» та інтерактивні методи перевірки знань / І. Єфімова // Українська мова та література в школі. – 2009. – № 20. – С. 22.
3. Іванова Л. Школа та шкільний учитель в системі Малої академії наук / Л. Іванова // Завучу. Усе для роботи. – 2009. – №7. – С.13-16.
4. Кульчицька О. Специфіка дитячої обдарованості/ О. Кульчицька // Обдарована дитина. – 2001. –№ 1. – С. 3-10.
5. Остапчук В. Обдаровані діти. Які вони? / В.Остапчук// Шкільний світ. – 2009. – № 19. – С.9-10.
6. Пашнєв Б., Зуєв І. Система пошуку обдарованих дітей / Б. Пашнєв, І. Зуєв // Психолог. – 2004. – № 37. – С. 5-15.
7. Федорова О. Педагогічні умови професійної підготовки студентів до роботи з обдарованими дітьми / О. Федорова, М. Федоров// Рідна школа. – 2006. – № 1. – С. 24–26.
8. Шепотько В. Організація і навчання обдарованих і талановитих школярів (навчально-методичний посібник) / В. Шепотько, І. Волощук // Рідна школа. – 2006. – № 2. – С. 27-50.
9. Офіційний сайт Харківської спеціалізованої школи І ступеня № 177 – Режим доступу: http://school177.edu.kh.ua/roboata_z_obdarovanimi_ditjmi/.
10. Освіта.UA:Вітчизняні освітні інновації: вісім освітніх проєктів – Режим доступу: http://www.diplomservis.com/load/referaty/vitchiznjani_osvitni_innovaciji_visim_osvitnikh_proektiv/114-1-0-32898.